Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,
Cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 75-86, İZMİR 2009.

RATİSBONLU PETAHYA'DA TÜRKLER VE YURTLARI HAKKINDAKİ BİLGİLER

Excerpts from the Itinerary Book of Petachia of Ratisbon on the Turks and Their Countries

Osman KARATAY*

Özet

12. yy sonlarına doğru Prag'dan çıkıp Kırım ve Kafkaslar üzerinden Bağdat'a seyahat eden Yahudi âlim Petahya'nın anlattıkları kayda geçirilmiş ve bir seyahatname kıvamında bize ulaşmıştır. Petahya genellikle sadece Yahudileri anlatıp diğer insanları görmezden gelmekle birlikte, yeri geldikçe dolaştığı bölgelerle ilgili faydalı bilgiler vermektedir. Özellikle geç Selçuklu ve Eyyûbî dönemiyle ilgili çalışmalarda onun verileri pek kullanılmamıştır. Ayrıca Kıpçak arazisine dair güzel tasvirleri vardır. Bu makalede Petahya'nın seyahatnamesindeki Türklerle ilgili veya ilgilendirilebilecek bahisler çevrilmiş ve açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ratisbonlu Petahya, Yahudiler, Karaimler, Kıpçaklar, Eyyûbîler, Zengîler.

Abstract

Petachia of Ratisbon (Regensburg), the Jewish trader and educated man who made a long journey from Prague to Baghdad via the Crimea and the Caucasus, had his memories and impressions recorded in his return to home. He usually tells only Jewish population of the visited lands, and disregards the others, but nevertheless his itinerary book includes very useful information for historians of other areas, too. Historians working on the late Saljukid era have not made use of his data. Besides, he makes great description of the Kipchak steppes. This essay consists of translations and explanations of the parts that may be useful in Turkic studies.

Keywords: Petahia of Ratisbon, Jews, Karaites, Kipchaks, Ayyubids, the Zangi.

Bavyera'nın Tuna kıyısındaki tarihi kenti Ratisbon'da, şimdiki adıyla Regensburg'da doğmuş olan Petahya, ünlü rabbiler yetiştiren bir Yahudi ailedendi ve kendisi de bir rabbi idi. Daha sonra Prag'a göç etmiş ve mesleğine burada devam etmiştir. 1170'lerde uzun sürecek bir seyahate çıkarak Ukrayna, Kırım ve Kafkaslar üzerinden Bağdat'a gitmiş, oradan da Filistin, İstanbul ve Balkanlar üzerinden Prag'a geri dönmüştür. Petahya kabaca 1175-1185 arasına tarihlenebilecek[1] bu uzun seyahati sırasında gördüklerini hayli kısa da olsa kaleme almıştır. Onun dolaştığı ülkelerin büyük bir kısmında Türklerin ya yaşadıklarını (Karadeniz kuzeyi, Kafkaslar, Azerbaycan, Kuzey Irak), ya da hâkimiyetlerinde bulundurduklarını (Suriye, Filistin) görüyoruz. Bu yüzden, kendisi bir antropologu tatmin edecek derecede iyi bir gözlemci olmasa da, seyahat kayıtlarında Türklerle ilgili kaydadeğer bilgiler bulunmaktadır. Aslında bu eseri de kendisi yazmamış, onun kayıtları yakın arkadaşı Rabbi Yehuda tarafından tertip edilmiştir.[2] Zaten eser boyunca seyahat üçüncü bir kişinin ağzından nakledilmektedir.

Prag'da korunduğu anlaşılan elyazması nüsha, 1595'te bu şehirdeki Almanca baskıdan başlayarak çeşitli dillere çevrilmiş ve yayınlanmıştır. İngilizceye ilk kez kazandırılması bizim bu makalede

---

* *Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniv., Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova - İzmir.* karatay.osman@gmail.com

[1] Waxman, Meyer, **History of the Jewish Literature**, I, New York 1930, s.445. Ondan çok önce yazmış olan Abrahams daha kesin bir tarihlemeye cesaret eder ve 1179-1180'i verir: Abrahams, Israel, **Chapters on Jewish Literature**, Charleston 2008 (ilk baskı 1899), s.108; **A Short History of Jewish Literature**, London 1906, s.124.

[2] Waxman, **age,** s.445.

kullandığımız altıncı yayın olan 1856 Benisch neşriyle olmuştur.[3] Halen de İngilizcedeki tek çeviri ve yayın budur. Benisch, çevirinin ardına dönemine göre oldukça iyi ve ayrıntılı bir açıklama bölümü eklemeyi de ihmal etmemiştir.

Aşağıda görüleceği üzere, esere hızlı bir giriş yapılır ve seyyah birkaç cümle içinde Dnyeper'in ötesindeki Türk yurtlarına geliverir. Orada ayrıntılı haberler başlar. Bunun sebebi herhalde Bohemya'dan bir farkı olmayan Lehistan veya (Kuzey) Ukrayna'da okuyucuya ilginç gelecek bir şeyin olmamasıdır.

Ben esmer fakat yakışıklıyım

Ey Kudüs'ün kızları

Kedar'ın çadırları gibi (kara)

Süleyman'ın perdeleri gibi (alımlı)[7]

Dolayısıyla bu ismin göçebe hayat tarzını ifade bakımından İbrani edebiyatında Kıpçaklar için kullanılması makul gözüküyor. Gerçi başka örneği de yoktur. 5. yy'da İranlıları hayli uğraştıran Kafkasların kuzeyindeki Kidara Hunlarından bahsedilir ve akla doğrudan Afganistan merkezli Akhun devletini yöneten Kidara hanedanı gelir.[8] Fakat bu bölgeye onların ismine binaen herhangi bir dönemde Kidar/Kedar denildiğini bilmiyoruz. Musevi geleneğinin böyle bir adlandırma yerine bölgeden bir halkı (Tobol, Aşkunaz, vb.) seçmiş olması beklenirdi. Burada, hemen takip eden cümlelerden da anlaşılacağı üzere, göçebelik vurgusu esastır ve Kedar kelimesi Arabistan'dan nakledilmiştir.[9]

"*Onların gemileri yoktur; on tane serilmiş at derisini dikerler ve dışta kalan yerleri sırımla bağlarlar. Sonra arabalarını ve tüm ağırlıklarını da koyarak derinin üzerine otururlar. Sonra derilerin kenarındaki sırımı atlarının kuyruğuna bağlarlar; onlar yüzer ve suyu böylece geçerler.*"

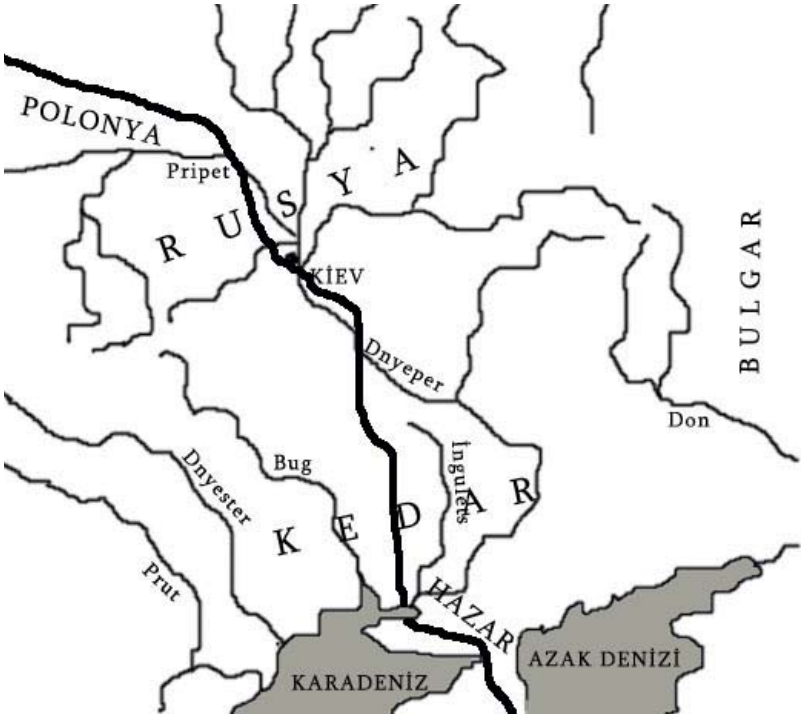

1. Harita: Bizim önerdiğimiz şekliyle Patahiya'nın güzergahı

[7] Abrahams, Israel, **The Book of Delight and Other Papers**, Philadelphia, 1912, s.212. Benisch ise mevcut kayıtların kısaltıldığını iddia eder: **age,** s.iv.

[8] İncelemesi için bkz. Dunlop, **age,** s.35-36.

[9] Benisch, **a.g.e**, s.70; ayr. bkz. Hamilton, Victor P., **The Book of Genesis**, Michigan 1995, s.171. Ayr. bkz. Bunu Gürcü ve Slav dillerindeki kullanım ve *Hazar* kelimesini çağrıştırmasıyla 'kuzey' anlamında da görmek isteyen Shapira, Dan, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", **The World of the Khazars**, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas, Leiden – Boston 2007, s.325, d.86.

Bu bölgedeki nehirlerin yukarı kesimleri kış aylarında donduğu için göçerler açısından geçmek sorun teşkil etmez, ancak yaz aylarında bütün GSMH'si ile bir ordanın nehirden geçirilmesi büyük zahmet gerektiriyordu. Anlaşılan sal yapımı çok daha zahmetli ve zaman alıcıydı ki, zaten kesip yedikleri hayvanların derisinden de su taşıtı yapıyorlardı. Bu yöntem göçebe dünyasında eskiçağlardan beri bilinirdi ve Saka çağı göçerlerinden Moğollara kadar pek çok topluluk nehirleri bu şekilde geçmiştir.[10] Böyle canlı bir anlatım da İbn Fazlan'da bulunur: "*Kafiledekiler deve derisinden yapılmış keleklerini*[11]*çıkararak yaydılar. Yuvarlak olan eşyalarını Türk develerinin üzerinden alarak kelekler açılsın diye içlerini bunlarla doldurdular. Sonra elbiselerini ve diğer eşyalarını da buna koydular. Bundan sonra her keleğin üzerine dörder, beşer, altışar, daha az veya daha çok kişilik gruplar halinde bindiler. Ellerine kayın ağacı parçaları alarak kürek gibi kullandılar. Durmadan kürek çekiyorlar, daire şeklindeki keleği su götürüyordu. Nihayet nehri geçtik.*"[12]

"*Kedar ülkesinde ekmek değil, sütte haşlanmış pirinç ve darı ile süt ve peynir yerler. Et parçalarını da bindikleri atın eğerinin altına korlar ve hayvanın üzerinde onu sıkıştırarak terletirler. Eti ısınmış haldeyken yerler.*"

Pastırma veya kurutulmuş et adedinin yerleşik dünyanın yazarlarınca bilinmemesi sebebiyle Kıpçaklardan önce Hunlar da çiğ et yemekle itham edilmişlerdir. Aynı tarifleri 900 sene önce yazan Ammianus Marcellinus'ta da buluyoruz.[13] Bol et, sütlaç ve lapayı göçebe sofrasınea görmek şaşırtıcı değildir.

"*Kedar ülkesinde sadece refakatçi eşliğinde seyahat edilir. Bu, Kedar oğullarının birbirlerine güvenlerini temin ettikleri bir usuldür.*"

Burada daha ziyade yabancıların göçebeler arasından geçerken yanlarında 'delil' tabir edebileceğimiz yerli birini bulundurma ihtiyacına vurgu vardır ki, İbn Fazlan Oğuzların arasından geçişlerde de benzer uygulamalara atıf yapar.[14]

"*Bir kimse parmağına iğne batırır ve birlikte yolculuğa niyetlendiği yoldaşını yaralı parmağın kanını içmeye çağırır. Sonra o kimse ile aynı kandan ve tenden gibi olur. Bir başka yemin etme şekli daha vardır. İnsan yüzü biçimindeki bir dökme bakır kabı doldururlar; sonra seyyah ve refakatçisi ondan*

hemen istisnasız şekilde bunların başında tek bir önder bulunur. Doğu Avrupa'daki devletsizlik olgusu çok tartışılmıştır. O kadarki Kurat Kumanların devletsizliğini onların "en büyük hususiyeti" olarak görmüştür.[16]

"*Rabbi Petahya Kedar ülkesinden enine 16 gün içinde geçti. Ahali çadırlarda yaşar; uzak görüşlüdürler ve güzel gözleri vardır, çünkü tuz yemez ve hoş kokulu bitkilerin tadını çıkartırlar. Onlar kanadı üstündeki (uçan) kuşu yere indiren iyi okçudurlar. Bir günden fazla mesafeden (nesneleri) algılar ve tanırlar. Onların ülkesinde dağ yoktur; her yer düzdür. Ve Kedar ülkesinin arkasında bir günlük yolda Kedar memleketi ile Hazar memleketinin arasına sokulan bir körfez vardır.*"

Yukarıda belirttiğimiz gibi, 16 gün boyunca düz arazide yapılan yolculuktan sonra gelinen körfez Kerson körfezi olmalıdır. Petahya'nın geçtiği dönemde, 1175-1185 arasında Ruslarla Kıpçaklar arasında kesintisiz savaşlar vardı.[17] Petahya bundan bahsetmez veya belki bu savaşlar yabancıların veya sivillerin hareketini engellemiyordu. Burada bozkırı nasıl geçtiğinin ipuçlarını görebiliriz. Başka bölgelerde Yahudi olmayanlardan neredeyse hiç bahsetmeyen Petahya, burada Kıpçakları ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Dolayısıyla aralarından geçebilmek için aralarına katılması gerekmiş, muhtemelen iyi ödeme yaptığı bir yoldaşın yardımıyla geçip gitmiştir.

"*Orada kadınların ölmüş anne ve babaları için bütün gün ve gece ağlayıp yas tutmaları adettendir. Buna oğullarından, kızlarından veya ailenin diğer üyelerinden biri ölünceye kadar devam ederler ve aile üyeleri kendilerinden önce ölenlere yas tutar. Kızlarına matem tutmayı öğretirler. Geceleyin inleyip feryat ederler. Onların seslerine köpekler de uluyup havlar.*"

Buradaki ömür boyu süren yaslar belki abartılı görünmektedir, ama yeni ölümlerin eski yasları gündemden kaldırdığı bir gerçektir. Yaşama beklentisinin çok düşük ve herhangi bir şekilde ölüm oranının çok yüksek olduğu bozkır ortamında kuşkusuz aileden verilen kayıpların arasında çok zaman olmazdı. Kıpçakların arasında (yolda) 16 gün geçiren ve matemlere şahit olan Petahya'ya belki o feryat edenlerin kısa süre önce de bir başka yakınlarına yas tuttukları söylenmişti; yani öyle bir vakaya şahit olmuştu. Buradaki yas tasvirleri diğer pek çok kaynaktan bildiğimiz ve hâlâ yaşattığımız geleneklerimizle örtüşmektedir.

"*Sonra o sekiz gün kadar gitti ve Hazar ülkesinin hududunda onu çevreleyen 17 nehir birleşir ve uzun yola çıkmak isteyenler buraya giderler.*"

Petahya'nın burada tam neyi kastettiği açık değildir. Kerson körfezinden Kırım'ı anakaraya bağlayan Orkapı kıstağına doğru ilerliyor. Ona muhtemelen "bu denize" (ayırt etmeksizin Karadeniz ve Azak) akan ırmakların çokluğu söylenmiştir ama uzun yol ifadesi anlaşılmamaktadır. Irmaklar bağlamında düşünürsek, uzun yol Don nehri üzerinden eski Hazar ana ülkesine giden hattı işaret edecektir ki, hem İbn Hurdadbih, hem de *İsimsiz Hazar Mektubu* bu yolu anlatırlar.[18] Eğer Artamonov'un dediği gibi,[19] Kuban nehrinin döküldüğü Kerç boğazı anlatılıyor ise, bu doğrudur ama Kuban nehri hiçbir şekilde eski ve yeni Hazar'ı çevrelemezdi. En önemli sıkıntı ise bu cümlenin ardından aşağıdaki metnin gelmesi, yani o toplanma menzilinin Orkapı kıstağından önce olmamasıdır. Yani henüz Kırım'a girmemiştir. Petahya'nın yıllarca gezdikten sonra dönüşte anlattıklarının kayda geçirildiğini düşünürsek, burada bir karışıklık olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz.

"*Orada bir tarafta kötü bir kokunun yayıldığı bir deniz vardır; diğer tarafta ise pis koku salmayan (bir deniz) vardır. İki deniz arasında yaklaşık bir günlük yol vardır. Kokulu denizi geçen kimse anında ölecektir. Rüzgâr, kokulu denizden pis koku yaymayan denize doğru estiğinde çok kimse ölür. İnsanlar oraya sadece rüzgâr farklı taraftan estiğinde giderler.*"

---

[16] Kurat, Akdes N., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 3. baskı, Ankara 2002, s.295.

[17] Yücel, Mualla U., **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara 2007, s.410-426.

[18] İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008, 130-131; Karatay, Osman, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 18 (Bahar 2008), s.14.

[19] Artamonov, Mixail İ., **Hazar Tarihi**, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004, s.573.

Buradaki kötü deniz Orkapı kıstağının doğu cihetindeki Sivaş (Pudrig) gölü, iyi deniz ise batı cenahındaki Karadeniz'in uzantısı olan Perekop körfezi oluyor. İki parçadan oluşan Sivaş gölü batıdaki 800, doğudaki 1700 km^2 olmak üzere toplam 2500 km^2 alan tutar. En derin yeri 5 m'lik bir tuz havuzu görünümündedir. Yaz sıcağında bir çürük kokusu salar ki, bütün bölge dillerinde diğer ismi 'Çürük Deniz'dir.[20] Bu konunun insanı öldürmesi bayağı abartılmış bir sahne olarak gözüküyor, lakin konunun dayanılmazlığına da ancak bu kadar vurgu yapılabilirdi.

"*Rabbi Petahya Togarma ülkesine geçti. Oradan itibaren insanlar Muhammed'in (SAV) dinine inanırlar. O Togarma'dan Ararat memleketine girdi. Ararat'ın yüksek dağlarını sağ*

başka bir kavme, Gürcülere vermek durumundayız.[22] Gürcü ve Ermeni gelenekleri Güney Kafkas halklarını Togarma'dan getirirler. Üstelik yine bu geleneklere göre Hazarlar Toğarma'nın düşmanıdır.[23]

Çok büyük ihtimalle Kafkasların ortasındaki Daryal geçidini kullanarak güneye inen Petahya, geçitten itibaren yeni bin ülkeye girmiş oluyordu. Ondan ötesi, Hazar veya Kedar olması fark etmiyor, etnik açıdan tek bir ülke gibiydi. Küçük yapıları hariç tutarsak, kaydadeğer etnik ayrım ancak Daryal geçidinden başlıyordu. Daryal geçidinin hemen aşağısında bulunan Tiflis'in bir İslam kenti olduğunu unutmamalıyız. İlk fetihlerle birlikte Müslümanların eline geçen kent, 400 yıllık İslam idaresinden sonra daha yeni, 1122 tarihinde Gürcülerce alınmıştı[24] ve İslam sınırı Tiflis önlerinden itibaren başlıyordu (Bu şehir 1226'da Celaleddin Harzemşah tarafından yeniden alınacaktır). Dolayısıyla, Petahya'nın Togarma'dan itibaren İslam'ı görmesi boşuna değildir; Daryal geçidinden itibaren Togarma, yani Güney Kafkas kavimlerinin memleketlerine girmesi de yersiz bir rivayet olamaz.

"*Kedar ülkesinde Yahudiler olmayıp, sapkınlar vardır. Ve Rabbi Petahya onlara sordu: Bilgelerin sözlerine neden inanmıyorsunuz? Dediler: çünkü babalarımız bize onları öğretmedi. Sabbat arifesinde Sabbat'ta yedikleri tüm ekmeği keserler. Karanlıkta yerler ve gün boyu tek bir yerde dururlar. Duaları sadece mezmurlardan oluşur. Ve Rabbi Petahiye bizim yemeklerden sonraki ayin ve duamızı anlattığında, memnun oldular. Ayrıca dediler: Biz Talmud'un ne olduğunu hiç duymadık.*"

Pis kokulu kıstağı geçtikten sonra bu metni anlattığına göre, beklediğimiz gibi Kırım'daki Karaylardan bahsediyor. Burada Hazar'daki Musevi mezhebinin ne olduğu gibi ucu bucağı olmayan tartışmaya hiç temas etmeyeceğiz. Bir zamanların görkemli Hazar başkentinde hangi Musevi mezhebi hâkim olursa olsun, Kırım'da Karaim mezhebinden kimselerin bu gün gibi o zamanlar da yaşadığına dair önemli haberlerden birini Petahya verir. Karaimlik kısaca, Tevrat'ın tefsirlerini (Talmut) reddeden, doğrudan Kitab'ın kendisini okumayı esas alan bir mezheptir. Talmutçular ve Karaimler birbirlerini Yahudi veya Musevi olarak değil, sapık olarak nitelerler.

"*Ararat memleketinde Ararat dağlarında Nisibis ve Khosen Kapha kentine kadar seyahat etti. Ararat dağlarının hududunda iki hafta boyunca öbür tarafa gitti. Nisibis'te geniş bir cemaat ve aynı zamanda Bethera oğlu Rabbi Yehuda sinagogu ile Fakih Ezra'nın yaptırdığı iki sinagog vardır…*"

Günümüzde Güneydoğu Anadolu'nun iki önemli kültür mirasını temsil eden Nizip ve Hasankeyf'in o dönemde Yahudilerin bol yerleştiği merkezler olduğu görülüyor.

"*Hazar'ın kendi dili vardır, Toğarma'nın kendi dili vardır (Onlar Rum kralına haraç verirler) ve Kedar'ın kendi dili vardır.*"

Eğer Hazarlar kimi eski haberlere istinaden iddia edildiği gibi Türkçenin *R* lehçesini konuşuyorduysalar veya sonradan Hazar üst ismini alan veya bölgeden dolayı öyle adlandırılan Kırım'ın Bulgar asıllı Türkleri[25] Petahya'nın nazarına girdi ise, onların dilini elbette Kıpçak Türkçesinden ayrı görmek durumundayız. Nitekim kimi eski kaynaklar da Hazarların dili Türklerin diline benzemez demiştir.[26] Togarma'nın dilinin diğer ikisinden ayrı olması, bizim onları Gürcü olarak teşhisimize ek delil sağlar. Öbür türlü iki tamam ama üç tane Türk lehçesinin birbirinden ayrı olduğunu söylemek zor olacaktır. Kıpçakça ile Oğuzca arasındaki bir yabancının vurgulayacağı özellik ayrı oluşları değil, birbirlerine benzemeleri olmalıydı. Ve zaten o dönemde herhangi bir Türk yurdunun Bizans'ın

---

[22] Artamonov, **age,** s.573.

[23] **Gürcistan Tarihi**, M. F. Brosset'nin Fr. Nüshasından çeviren H. D. Andreasyan, Ankara 2003, s.1; Thomson, Robert W., **Rewriting Caucasian History: the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles : the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation**, Oxford 1996, s.2, 13-14.

[24] Bedirhan, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya 2000, s.223-225.

[25] Noonan, Thomas, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Relgious Dimention", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 10 (1998-1999), s.207.

[26] Hazarların dili konusundaki en son ve kapsamlı çalışma Marcel Erdal'a aittir: "The Khazar Language", **The World of the Khazars**, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden-Boston, 2007, s.75-108. Ayrıca derin bir tahlili Golden yapmıştır: **Hazar Çalışmaları**, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006, 131-283.

haraçgüzarı veya bağlısı olması sözkonusu değildi. Bu ancak Gürcistan olabilir. O yıllarda tam bağımsız bir siyaseti bulunsa da, Gürcü devleti genellikle İran'a karşı Bizans yörüngesinde bulunmuştur.

"*Nisibis'ten Yeni Ninova'ya gitti… Yeni Ninova'da sayısı altı bin kişiden fazla olan geniş bir cemaat vardır… Herkes bir altın florin öder; Yahudilerden gelenin yarısı kral sultana aittir (ona kral değil, sultan derler), o Babil kralına tabidir…*"

Ninova'nın yakınlarında bulunup, Ortaçağ'da da hayli büyük bir kent olan Musul'da böyle geniş bir Yahudi cemaati hayret vericidir. Kuzey Irak'taki Yahudi varlığının yoğunluğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Petahya'nın orada bulunduğunu tahmin ettiğimiz zaman diliminde Musul'da Zengî atabeklerden İzzettin Mesut hüküm sürüyordu.[27] Buradaki sultan o olmalıdır. Babil kralı ise onun ve tüm Sünni önderlerin hürmet gösterdiği Halife'dir. Tabiiyet sözkonusu değildir; Zengîlerin ve diğer sultanların Halife'ye ihtiramları siyasi bağlılık olarak algılanmış gözüküyor. Toplanan paranın yarısı cizye anlamına geliyor. Anlaşılan Yahudilerin mali özerkliği vardı ve cizyeyi kendi aralarında toplayıp iletiyorlardı.

"*(Yahudi) beyinin bir de rezilleri kapadığı bir hapishanesi vardır. Eğer Yahudi olmayan biriyle bir Yahudi'nin meselesi varsa, suçlu ister Yahudi isterse Müslüman olsun, bey onu içeri atar.*"

Musul'daki Yahudi cemaati sadece mali değil, hukuki bir özerkliğe de sahip gözüküyor. Üstelik bu yetki gerektiğinde Müslümanlara da uzanıyor ve ceza infaz süreci icra ediliyor. Burada bir Müslüman'a Yahudi cemaat reisi tarafından ceza verilmesinden ziyade, suçlu olan kimse Yahudi'ye zarar vermiş Müslüman dahi olsa cezasını gördüğü, Müslüman yönetimin bu konuda adil davrandığı şeklinde bir çıkarım daha yerinde gözüküyor. Belki bir iyi niyet göstergesi olarak Zengî (< Selçuklu) idaresi cezanın bizzat Yahudi cemaatince infazını önermiş olabilir. Burada hem Türk hukuk tarihi, hem de Türk idaresinde çok etnikli yapılar gibi konularda önemli ipuçları bulunmaktadır.

"*Rabbi Petahya Ninova'da hasta düştü ve hükümdarın hekimleri onun yaşamayacağını söylediler. Orada, seyahatteki bir Yahudi öldüğünde Sultan'ın onun mülkünün yarısını alması adettendir ve Rabbi Petahya güzel elbiseler giydiğinden onun zengin olduğunu düşündüler; bu yüzden sultanın muhassılları öldüğü takdirde mülkünün iyeliğini almak için orada hazırdılar…*"

"*Ninova'da bir fil vardı… Sultan birini idama çarptırdığında file bu adam suçludur derler. Fil onu ağzıyla kavrar, havaya atar ve öldürür…*"

"*Sonra Dicle'de gemiye bindi ve ırmağın akıntısı ile 15 günde Babil'deki akademinin başkanının bahçesine vardı. Yolculuk bir ay tutar. Ninova'dan itibaren her şehir ve köyde cemaatler vardır.*"

"*Bağdat bir büyükşehirdir. Burası halife sultanın payitahtıdır. O milletlere hükmedip yöneten büyük hükümdardır. Bağdat çok geniş olup bir baştan öbür başa bir günden fazla tutar. Çevresi üç günden fazladır. Bağdat kentinde 1000 Yahudi vardır… Ve akademinin başkanının aynı anda 2000 müridi vardır ve 500'den fazlası etrafındadır ve hepsi de iyi bilgilidir…*"

Musul'dan Bağdat'a kadar Yahudisiz yer olmamasına vurgu, diğer pek çok eserle desteklenir. Fakat Bağdat Yahudilerinin sayısında Petahya kendisiyle çelişiyor gözükmekte. Buna göre Bağdat'ta akademi başkanının maiyeti dışında neredeyse Yahudi kalmıyor veya onun çevresindeki Yahudi sayısı şehirdeki 'laik' Yahudi nüfustan daha fazla. Her halükarda buradaki 1000 rakamına güvenemeyiz. Hem dünyanın en önemli Musevi din okulunun (Babil akademisi), hem de en geniş bölgede (tüm Asya, Afrika ve Hazar; papa veya Halife'nin yetki alanından kat kat geniş bir coğrafya…) yetkilere sahip akademi başkanının bulunduğu Bağdat'ta, bilhassa Musul ile kıyaslandığında, daha fazla Yahudi nüfus bulunması beklenir. Petahya'nın Halife'yi hükmedici bir konumda gördüğü saptamamızı buradaki tarif de desteklemektedir. Aslında o yıllarda siyasi ve askeri gücü bakımından Halifelik makamı asgari dereceye inmişti.

[27] Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 3. baskı, Ankara 1997, s.219-220.

"*Ararat memleketinde büyük şehirler vardır. Oralarda çok az Yahudi bulunur. Eski zamanlarda burada çok Yahudi vardı. Lakin birbirlerini katlettiler ve ayrıldılar ve Babil, Medya ve Fars şehirlerine gittiler. Fakat Kuş ve Babil topraklarında 600 binden fazla Yahudi vardır, bir o kadarı da Fars ülkesindedir… Babil'deki her Yahudi kelle vergisi olarak akademinin başkanına yılda bir altın florin verir. Zira hükümdar vergi almaz, sadece akademi başkanı alır. Babil memleketindeki Yahudiler selametle yaşar.*"

Doğu Anadolu'daki Yahudilerin büyük kısmı, Heraklius ile 2. Hüsrev arasındaki bir kuşak süren meşhur savaşların bitiminde, 630'larda nihai muzaffer taraf olan Bizanslılarca buradan sürülmüş, çoğu Hazar'a gitmiştir.[28] İkinci bir sürgün dalgası ise 920-30'ların cebbar imparatoru Romanos Lekapenos'un emriyle gelmiş, bölgede neredeyse Yahudi kalmamıştır.[29]

"*Bağdat'ta iken Meşeç hükümdarının elçilerini gördü, zira Mecüc (yurdu) oradan on gün kadar bir mesafededir. Memleket Karanlık Dağlar'a kadar uzanır. Karanlık Dağlar'ın ötesinde Reçab oğlu Cunadab oğulları bulunur.*"

Meşeç burada, aşağıdaki ifadenin de gösterdiği üzere, Hazar'a tekabül ediyor. Kendisine kuzey toprakları verilen Yafes'in oğullarından birinin adıdır. Buradaki ifadelerinde de Petahya'nın Toğarma ile Hazarları kastetmediği görülmektedir. Petahya her şeyden önce rabbi unvanına sahip, okumuş bir din adamıdır. Yafes'in iki ayrı oğlunu tek bir millete ata yapacak bir dikkatsizlik içine girmesi beklenemez. Meşeç ile Hazar'ın kastedilmesi kesin olmakla birlikte, buradaki sorunumuz 1180'lerde Hazar'dan hiçbir eserin kalmamasıdır. Bu devlet 200 küsur yıl önce yıkılmıştı. Yıkılıştan sonraki bahislerde Tamatarhan ve çevresinde, Kerç boğazının doğu yakısında yaşayan Hazarlara atıf vardır ama bunları daha çok Musevi (Türk ve Yahudi asıllı) asıllı kent nüfusları olarak okumak daha yerinde olabilir. Petahya buradaki Hazarları zaten yolda gelirken görmüştü; onlara Meşeç demesini bekleyemeyiz. Bir hükümdarları da yoktu ki, elçi göndersin.

Öte yandan, o dönemde Hazar sahillerinde ne bir Musevi nüfus, ne de siyasi teşkilatları hakkında bilgimiz var. Bölge bir Kıpçak denizi görünümündeydi. Ayrıca Kıpçaklardan Kedar diye bahsetmesini bekleriz ve de tarihi Hazar bölgesinden Bağdat'a elçi gönderecek ne bir Musevi, ne de Kıpçak siyasi yapısı akla geliyor.

Eğer bu bir hükümdar elçiliği ise, Musevilik bağlantısı sebebiyle Kiev knezliği olamayacağına göre, en yakın aday olarak Harezmşah devleti kalıyor. Harezmliler (Arsiyye, Havâlis) zamanında paralı askerler olarak Hazar devletinin silahlı kuvvetlerini teşkil ederlerdi. Ayrıca başkentteki tüccar ve zanaatkâr sınıfı büyük ölçüde onlardan müteşekkildi. Hazar'daki Harezm varlığı o derecededir ki, isyan edip ayrılarak Macarlara katılan bir Hazar boyu olan Kabarların bir kısmını Harezmlilerin oluşturduğu düşünülmektedir.[30] Bu bilgiyi Bağdat'tan birilerinin Petahya'ya aktarmış olduğunu farz edebiliriz. Bu elçilerin akademi başkanına mı, yoksa Halife'ye mi geldiğini metinden belirlemek imkânsız gözüküyor. Petahya'nın sadece Yahudilerle ilgilendiği, diğer insanlardan bahisleri zorda kalmadıkça kitabına almadığı noktasından hareketle, burada da Yahudi veya Musevi elçilerden bahis olabilir, fakat o zamanda böyle bir devlet yoktu.

Geriye yalan söylediği, olmayan Hazar'ın elçilerini gördüğünü iddia ettiği açıklaması kalıyor. Ama yalan söylemek için de bir sebebi bulunmuyor. Bir şekilde haberdar veya hemhal olduğu Halife'ye gelen Harezmli elçilerin ki, içlerinde Yahudilerin olması ve geldiklerinde Akademi'ye uğramaları beklenmelidir, bu bilgiyi aktarmış olmaları, geçmişteki yakın ilişkilerin ışığında kendilerini Hazarlarla özdeşleştirmeleri muhtemelen vaki gözüküyor. Hemen aşağıdaki ilk cümlenin de gösterdiği üzere, Petahya ya bu meseleyi iyi anlamamış, ya da uzun süre sonra hatıralarını naklederken karıştırmış olmalıdır.

---

[28] Reinink, G. J. - Stolte, B. H., **The reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation**, Leuven 2002, s.92, 108, 176, 188-9; Kaegi, W. E., **Heraclius: Emperor of Byzantium**, Cambridge 2003, s.78-9, 304, 348.

[29] Bu Müslüman yazarlarca da ifade edilmiştir: Mesudî, **Mürûc ez-Zeheb**, çev. D. A. Batun, İstanbul, 2004, s.69.

[30] Györffy, György, "A Kabar Kerdés", **A Magyarság Keleti Elemei**, Budapest 1990, s.86.

Filistin veya Babil'deki Yahudi için kuzeydeki memleketler güneşten uzaklıkları noktasında karanlık hale gelecektir. Buralara Karanlıklar Ülkesi denir.[31] Gılgamış destanından izlendiği üzere, bu telakkinin kökleri Sümer'e kadar gider.[32] Sonraki destanlarda dünyanın sonundaki Karanlık Ülkelere gitme işini Makedonyalı İskender üstlenir.[33]

"*Meşeç'in yedi krallarına rüyada bir melek görünüp kanun ve hükümlerini bırakarak İmran oğlu Musa'nın şeriatını benimsemesini önermiştir. Öbür türlü, ülkelerini yerle bir etmekle tehdit etmiştir. Ancak onlar melek ülkelerini tahribe başlayıncaya kadar işi ertelemişler ve Meşeç hükümdarları ve memleketlerinin tüm sakinleri Museviliğe geçince akademinin başkanından kendilerine bilge müritler göndermesini talep etmişlerdir. Fakir olan her bilge mürit onlara şeriatı ve Babil Talmud'unu öğretmek için oraya gider…*"

Buradaki yedi kralı anlamak mümkün olmamakla birlikte, Hazar hükümdarına rüyasında meleğin görünmesi ve onu Musevi dinine sevketmesi anlatısı bizzat Yusuf Kağan'dan kaynaklanır. Kağan, Endülüslü dindaşı Hasday bin Şaprut'a mektubunda Bulan Kağan'a rüyada görünüp onu Musevi dinine çağıran melekten bahseder.[34] Yehuda Halevi'nin 1140 civarında İspanya'da yazdığı *Sefer ha-Kuzari* (Hazarlar Kitabı) adlı din felsefesi eseri de bu rüya ile başlar.[35] Fakat bunlarda bu semavi tehditlere rastlanmaz. Yusuf Kağan'ın verdiği Hazar haberlerinde, Bulan Kağan'ın dinler müsabakasında Müslüman ve Hıristiyan âlimlere karşı İsrail bilgelerini çağırdığı bildirilir.[36] İsimsiz Hazar mektubu da İsrail bilgelerine yönelik bu daveti tekrar eder.[37] Tartışmada Yahudilerin galip gelmesinden sonra kağan kendi Museviliğini ilan etmiştir ve Bağdat, Horasan ve Rum'dan Yahudiler buraya gelmeye başlamışlardır.

Bağdat'tan Hazar'a ne zamandan beri din adamı gönderildiğini kestiremiyoruz, lakin Hazar'da olup bitenler hakkında Bağdat Yahudilerinin çok uzun süre bilgisiz kaldıklarını, erken dönemde Hazarların Musevileşmesine dair bir bilginin olmaması ve din değiştirme tarihinin belirsizliğinden rahatlıkla çıkartabiliriz. Sonraki dönemde, bilhassa Hazar'ın Bağdat akademisinin yetki alanına girdiğini düşünürsek, buradan din adamları gönderilmesi tabii görülebilir. Talmut vurgusu da esinleyici ve ilginçtir. Zira Doğu Avrupa'da yayılan ve tutunan Karaylığın çıkış yeri Bağdat'tır. Yani bir nevi Bağdat kökenli Karaimler ve Talmutçu Bağdat akademisi Hazar için kendi aralarında mücadele ediyorlardı.

Sonra batıya döndü, Ninova'ya, Ninova'dan Nisibis'e geri geldi. Ezra'nın kurduğu bir sinagog vardır; taşın üstünde 'Fakih Ezra' yazar. Sonra Haran'a ve iki ırmak arasında bulunan Aram Naharaim'e gitti. Nisibis'te 800 kadar Yahudi vardır… Oradan Şam'a gitti. Bu büyük bir şehirdir; Mısır hükümdarı buraya hâkimdir. Burada başlarında bir beyleri olan 10 bin kadar Yahudi vardır… İsrail toprağında da cemaatler vardır ama sayıları sadece yüz, iki yüz veya üç yüz ailedir…

Sonra Kudüs'e gitti. Oradaki tek Yahudi boyacı Rabbi Abrahamdır ve orada kalmasına izin verilmesi için krala ağır bir vergi öder…

Yukarıdan beri geçtiği üzere, Türk idaresindeki bölgelerde Yahudilerin her türlü hürriyete ve kendi hukuki ve mali özerkliklerine sahip olmalarına, hatta kimi durumlarda bunun uygulanmasını Müslümanlara da teşmil etmelerine karşılık, Haçlıların elindeki Kudüs'te tek bir Yahudi'nin kalmasına izin veriliyor, o da yüksek bir meblağ karşılığında. Kudüs'te izinle ve ücretle kalan bir Yahudi'ye karşılık Şam'da 10 bir Yahudi'den bahsedilmesi ilginç ve düşündürücü gözüküyor.

---

[31] Jackson, Thomas, **The Works of Thomas Jackson, D. D.**, Oxford 1844, s.342.
[32] Horowitz, Wayne, **Mesopotamian Cosmic Geography**, Indiana 1998, özl. s.99-102, 106.
[33] Callisthenes, **The History of Alexander the Great, Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes**, yay. Ernest A. Budge, Cambridge 1889, s.165 vd.
[34] Kokovtsov, **age,** s.75-76 (kısa nüsha), 93 (uzun nüsha).
[35] Judah Hallevi, **Book of Kuzari**, çev. H. Hirschfeld, New York 1946, s.31.
[36] Kokovtsov, Pavel K., **age,** s.78 (kısa nüsha), 95 (uzun nüsha).
[37] Karatay, **age,** s.6.

Kaynaklar

- ABRAHAMS Israel, **Chapters on Jewish Literature**, Charleston 2008 (ilk baskı 1899).
- -----, **A Short History of Jewish Literature**, London 1906.
- -----, **The Book of Delight and Other Papers**, Philadelphia 1912.
- AHMETBEYOĞLU Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.
- ARTAMONOV Mixail İ., **Hazar Tarihi**, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.
- BEDİRHAN Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya 2000.
- BENİSCH A., **Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon**, London 1856.
- BROMİLEY Geoffrey W., **The International Standard Bible Encyclopedia, III: K-P,** Michigan 1994.
- BRUTZKUS J., "Trade with Eastern Europe, 800-1200", **The Economic History Review**, XIII/1-2 (1943), s.31-41.
- CALLİSTHENES **The history of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo-Callisthenes**, yay. Ernest A. Budge, Cambridge, 1889.
- DUNLOP Douglas M., **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Z. Ay, İstanbul 2008.
- ERDAL Marcel, "The Khazar Language", **The World of the Khazars**, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden-Boston 2007, s.75-108.
- GOLDEN Peter B., **Hazar Çalışmaları**, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006
- **Gürcistan Tarihi**, M. F. Brosset'nin Fr. Nüshasından çeviren H. D. Andreasyan, Ankara 2003.
- GYÖRFFY György, "A Kabar kerdés", **A Magyarság Keleti Elemei**, Budapest 1990, s.83-93.
- HAMİLTON Victor P., **The Book of Genesis**, Michigan 1995.
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, 3. baskı, İstanbul 1991.
- HOROWİTZ Wayne, **Mesopotamian cosmic geography**, Indiana 1998.
- http://www.azov.kiev.ua/ex_Sivach.html
- İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008.
- JACKSON Thomas, **The Works of Thomas Jackson, D. D.**, Oxford 1844.
- JUDAH Hallevi, **Book of Kuzari**, çev. H. Hirschfeld, New York 1946.
- KAEGİ W. E., **Heraclius: Emperor of Byzantium**, Cambridge 2003.
- KARATAY Osman, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 18 (Bahar 2008), s.1-17.
- KİNG Philip J., **Jeremiah: An Archeological Companion**, Louisville 1993.
- KOKOVTSOV Pavel K., **Yevreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke**, Leningrad 1932.
- KURAT Akdes N., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 3. baskı, Ankara 2002.
- MERÇİL Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 3. baskı, Ankara 1997.
- MESUDÎ **Mürûc ez-Zeheb**, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.
- NOONAN Thomas, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Relgious Dimention", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 10 (1998-1999), s.207-230.
- REİNİNK, G. J. - Stolte, B. H., **The reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation**, Leuven 2002.
- SHAPİRA, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", **The World of the Khazars**, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas, Leiden – Boston 2007, s.291-352.
- ŞEŞEN Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. baskı, Ankara 1998.

🕮 Thomson, Robert W., **Rewriting Caucasian history: the medieval Armenian adaptation of the Georgian Chronicles : the original Georgian texts and the Armenian adaptation**, Oxford, 1996.

🕮 Waxman, Meyer, **History of the Jewish Literature**, I, New York, 1930.

🕮 Yücel, Mualla U., **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, 2007.